

Küzdelem Erdélyben a polgári magyar nemzetállam nyelvi és művelődési alapjaiért

Gondolatok Bényei Miklós könyve kapcsán*

A rendiség kereteit biztosító kápolnai unió (1437) Erdélyben nemcsak jogilag tagolta a társadalmi elitet, hanem lokálisan is. Sőt, foglalkozásukat is karakterisztikussá formálta. Idővel hitelük is eltért egymástól. Közben a történelem folyama századokra a szász polgárok, a magyar nemesek és elvéve a székelyek uralma alá rendelte az ortodox görögkeleti románságot. Ilyen állapotban köszöntött Erdély társadalmára a felvilágosodás racionalizmusa, és a polgári nemzetet formáló nacionalizmus hőskultusza is. Mára – az árnyalatokig leásó kutatás hiányában is – kirajzolódtak a rendi korszak társadalmi és politikai mozgalmainak valós tartalmai. A szászok – az anyanemzet földrajzi távolsága miatt – védték a rendi ideológiával átítatott, és az evangélikus egyházi dogmák által is formált autonómiájukat. A Habsburg-házzal ápolt etnikai rokonságtudattal elhatárolódtak a magyarok és székelyek törekvéseitől, oda sem figyelve a szállásterületükön románokra. Magyar nemest, székely kiváltságost nem szíveltek az autonómiájuk területén. Büszkeségben versenyzett velük a magyar nemesség és székelység is.

A sors és a történelem ezt az etnikai tarkaságot tovább színezte a reformáció során. A vallási homogenitást négy felekezetre – katolikus, evangélikus, református és unitárius – bontó egyházak mellé ötödikként „beszivárgott” a román görögkeleti egyház. Majd ez utóbbi felekezet számos gyülekezete unionált Rómával, elfogadva a pápa fennhatóságát.

Ne boncoljuk most tovább se az etnikai „gazdagodást” (görögök, örmények, törökök, olaszok, franciák, németek, szlávok), se a vallási színeződést (örmény keresztények, székely szombatosok). Elégedjünk meg azzal, hogy ebből a sokféleségből kellett az Erdélyi Nagyfejedelemség lakóinak „kimunkálniuk” a polgári nemzetállamot, annak köz- és művelődési intézményeit, azok tartalmának jellemzőit. Ha úgy tetszik: a polgárosodás gazdasági, társadalmi és jogi struktúráival harmonizáló igazgatási, művelődési, tudományos infrastruktúráját és intézményhálózatát, s azokat tartalommal megtölteni.

Bényei Miklós ebben az ellentmondásoktól hemzsegő valóságban vállalkozott Erdély reformkori művelődési törekvéseinek számbavételére és elemzésére. Dolgozata az 1834-ben Kolozsvárra összehívott diétával indít, de forrásainak törzsanyagát az 1791-1792-ben életre hívott regnicoláris bizottságok művelődési

* Bényei Miklós: Művelődési törekvések az erdélyi reformországgyűléseken 1834-1848. Erdély-történeti Könyvek 7. Debrecen, 2008. 270. o.

és kulturális jelentései, és azok többszöri vitatásának forráslenyomatai képezik. Azt vizsgálta, hogy az 1834-től tartott erdélyi országgyűléseken milyen művelődéspolitikai kérdéseket vitattak, s a viták során milyen megoldási javaslatok merültek fel, s ezekből mik valósultak meg.

Erdély „három nemzete” és az ortodox görögkeleti értékrendben civilizálódott románsága II. József halálát követően – nagy lendülettel – egyszerre indította nemzeti mozgalmát. Haszonelvű polgársága egyik etnikumnak sem volt. Zömmel a balkáni eredetű görögök és az Erdélybe menekült – a magyarokhoz és székelyekhez integrálódó – örmények képezték a rendi kiváltságokon túllépő manufaktúris ipari és haszonelvű kereskedő polgárságot. Erdély szegényei közé kezdetben a zsidók is óvakodtak tömegesen beköltözni.

Erdélyben a magyar nyelv közéleti – politikai, igazgatási és igazságszolgáltatási – elismertetéséért nem kellett olyan hosszantartó küzdelmet folytatni, mint Magyarországon. A közélet – a szász lakosságú Királyföldet kivéve – a fejedelmi kor hagyománya szerint magyar nyelven bonyolódott. A közép- és felsőoktatás nyelve latin volt. Vágyak itt is körvonalazódtak az oktatás teljes vertikumának, és a létrehozandó művelődési, kutatási intézményeknek a magyar nyelvű működéséről, de ezeket hátérbe szorították a politikai élet kielezettebb konfliktusai. A viták inkább az irányítás és működés alkotmányos és abszolutisztikus módzatai körül lángoltak fel. A nyelvújítási küzdelmek és a tudományos próbálkozások a magánérinkezések és az 1828-tól Pesten működő Tudományos Akadémia jóvoltából többé-kevésbé a magyarországi küzdelmekkel összehangoltan folytak.

Mint arra Bényei is hivatkozik, az Erdélyt uraló kálvinista hitelű és magyar ajkú nemesség, a latint és németet csak elvétve használó székelység, az alsó-, közép- és felsőszintű igazgatást és adminisztrációt – Szászföldet kivéve – magyar nyelven bonyolította. A latint csak a királyi udvarral történő érintkezés során használták. A német nyelvet – II. József halála után is – zavartalanul használta a szász „nemzet” és a kamarai adminisztráció.

A köznapi érintkezésben, a népiskolai oktatásban és az egyházi intézményekben bonyolultabb volt a helyzet. A magyar, a román, a bizánci görög, az oszláv és a német nyelv, itt-ott az örmény és szláv dialektus családi, piaci-vásári és népiskolai használata zavartalan volt. A hitgyakorlás prédikációs nyelvét minden gyülekezet a maga nyelvéhez igazította. Liturgiájának nyelve pedig örökletes volt. A feudális autonómiák a nyelvi kifejezőkészség nehézségei – és olykor alacsony szintje – ellenére is, elboldogultak a romló latinnal, a magyar tájnyelvi szókinccsel és nyelvtani szerkezettel, a német birodalmi nyelvfejlődéstől elszigetelt, bár az evangélikus felsőoktatás és papképzés során azzal folyton érintkező „erdélyi szász” dialektussal, falvanként – ahol szükségeltetett – a bizánci görög, az oszláv, a román vagy ruszin dialektusok variánsaival.

Az ipari forradalom követelte nemzetállami egységet, a szabványra alapozott tömeggyártást, az összehangolt termelői és alkalmazási felelősséget, az ezekkel lelkileg is harmonizáló eszmei, ideológiai célkitűzéseket a transzcendentális [vallási] szolidaritás helyett a hazafiság állami területhez, hatalmi struktúrához

és jogi egyenlőséghez igazodó szolidaritása szolgálta. A lelki és művelődési átrendeződésnek ez a szintje országosan egy köz-, irodalmi-, igazgatási-, tudományos- és törvénykezési nyelv használatát sürgette.

Az angol és francia állammodellhez igazodó polgári törekvések és a régiókat állami egységbe szervező infrastrukturális létesítmények a nemzetállam területi kereteit kitöltő homogén intézményhálózatok működését sürgették. Ennek létrehozásához homogenizált, iskolai alapozású, alfabetikus műveltség szükségeltett. Ez fordította egymással szembe a többnyelvű és több vallású társadalom nyelvenként és vallásonként hagyományosan tagolt csoportjait. A társadalmi és gazdasági törekvések sürgették a szekularizációt is. A vallási szolidaritást fel kellett váltania a nemzeti szolidaritás. Ez pedig csak az evilági kultúrpolitikai törekvések kiteljesedésével valósulhatott meg. Ennek voltak oldalhajtásai a színház, a sajtó, a politikai retorika stb., illetve ezeknek az állami presszionálása és segítése. Társadalmi szükségletté vált a nemzeti nyelvű egyetemi oktatás, és annak állampolgári jogon történő elérhetősége. Követelménnyé vált a tájékoztató és véleménynyilvánítási szabadság. A könyvnyomtatás, a folyóirat- és lapkiadás szabadsága stb. Ezekhez társult még Erdélyben az unió megvalósítása Magyarországgal.

E szerzeágazó erdélyi történelmi és társadalmi küzdelmeknek mindmáig csak esetlegesen elemezte a kutatás. Politikai folyamatát még csak-csak, de kulturális és művelődési vetületeit a legkevésbé. Ezért érdemel Bényei Miklós munkája kitüntetett figyelmet. Dolgozata a legjelentősebb források teljességéből igyekszik kibányászni azokat a meghatározó mozzanatokot, amelyek behatárolták Erdély polgárosodásának civil szféráját. Azt követi nyomon, ahogyan Erdélyben a magyar és székely politikai elit éles konfliktusokat vállalva, vívta küzdelmét a polgárosodás megkívánta változások befogadásáért. Legértékesebb része dolgozatának a magyar nyelvű elemi népiskolai oktatástól az egyetemi képzésig ívelő alfabetikus műveltség megszerzésének politikai feltételeiért folytatott küzdelem elemzése. Ugyancsak rokonszenvvel ábrázolta a „nemzeti” múzeum, a világi egyetem és a „nemzeti” színház intézményének megteremtéséért folytatott küzdelmet. Fontos kérdésként kezelte az említett intézmények létrehozásáért folytatott jogi küzdelem mellett azok anyagi háttérének megteremtéséért folytatott munkálkodást is. Helyesen érzekelte ennek a küzdelemnek az 1848-ban bekövetkezett éles fordulatót, amikor az utolsó rendi országgyűlésen a magyarok és székelyek – a szászok országgyűlésen, a románok népgyűléseken megnyilvánuló tiltakozása ellenére – törvényt fogadtak el a Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség egyesítéséről.

Bényei kutatásait segítette, hogy korábban már sajtó alá rendezte és megjelentette a reformkori hazai és erdélyi országgyűlések színházzal kapcsolatos vitáit. Tanulmányozta a színház körül fellángolt politikai küzdelmeket. Monográfiában értékelte a reformkori országgyűlések oktatáspolitikai törekvéseit. Ezek a viták – némi időeltolódással – paralel zajlottak a „két testvérházában.” Monográfiája mégis korábban alig karcolt ösgyepet szánt. Korábról hiányoztak ugyanis a részkérdéseket kibontó tanulmányok. Amilyen koncentrált figyelemben része-

síti olykor a hazai kutatás az erdélyi fejedelemség korát, olyan mértékig hanyagolja el mindmáig Erdély nagyfejedelemség-kori történetének a vizsgálatát. Ugyanakkor – mint mindenki más – feloldhatatlanabb nehézségbe ütközött Bényei is, amikor Erdély közjogi területének tudományos behatárolásával találta magát szembe. Forrásai a Királyhágótól keletre fekvő Erdély és a reformkorban is oda tartozó Partium politikusainak országgyűlési vitáit dokumentálják. 1920-tól azonban Erdély köznyelvi – és mára a tudományban is használt – terminológiájához „rántottak” az agresszív nagyhatalmak Magyarországból olyan alközpontokat is, mint Arad, Temesvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyvárad. E térségek forrásanyaga viszont hiányzik az erdélyi forrásbázisból.

Legalább ilyen nehézség előidézje a magyar polgári művelődés és tudomány Budapest centrálisága. Lényegre törőbben: a fővárosi gög tombolása a tudományosság és művelődés terén. Amikorra a vidék lakossága megteremtette a kulturálisan figyelmet érdemlő polgári alközpontokat – Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár, Arad, Temesvár, Újvidék stb. –, akkorra Trianonban ezek többségét „kirabolták” az országból. Ezt az ellentmondást Bényei Miklós sem volt képes feloldani. Annak ellenére sem, hogy a reformkor kulturális és művelődési mozgalmi, politikai áramlatai „szétterültek” a kettős hazában. Állandó magyar nyelvű közsínház hamarabb épült Kolozsvárott és Miskolcon, mint Pesten. A reformkorban – a szellemi és politikai mozgalmakat illetően – Széchenyi Nemzeti Kaszinójának, a Nemzeti Színháznak és Kossuth Pesti Hírlapjának a megjelenésétől van csak elvitathatatlan dominanciája Pestnek. A magyar nyelv használata terén még 1848-ban is előzi Pestet Kolozsvár, Debrecen, Nagyvárad és Szatmárnémeti.

Bényei dolgozata – külön hangsúlyozás nélkül is – számol ezekkel az adottságokkal. Egyetlen, ekkor még lényeges szempontot nem mérlegelt súlyának megfelelően. Figyelmen kívül hagyta a szekularizáció királyságinál, még inkább a pestinél lassabb ütemét. Az egyházi dogmák és értékrendek Erdély kultúrájába és művelődésébe, hagyományrendszerébe, etnikumainak köznapi életébe is sokkal mélyebben beivódtak, mint a királysági területeken. E téren teljes homogenitás jellemezte a szászokat, ortodox görögkeletiekre és görög katolikusokra osztotta a románokat. A magyarok és székelyek törekvéseit ugyanakkor olykor megosztotta, hogy három – katolikus, református és unitárius – egyházszervezet érdekeit és dogmatikai kötelmeit szükségeltetett „nemzeti” mederbe terelni. Ezt nem vette kellő súllyal számításba a téma monográfusa.

Másik – a szekularizáció ütemével összefüggő – mozzanat, amit az országgyűlési és sajtó-forrásokból alig lehet érzékelni, de permanensen ránehezedett Erdély kulturális és művelődési életére, az ortodox görögkeleti románság népeségaránya, és vallási fanatizmusa. Ezt a Regátból érkező bátorítás mellett a balkáni kereszténység védelmét felkaroló minden oroszok cárja is bátorította. A pópák által ösztönzött népi mozgalmak és zenebonák homályban maradása olyan – kultúrától és művelődéstől sem mentes – véres eseményeket tart távol az elemzéstől, mint a Horea és Cloșca gerjesztette szembenállás, az Avram Jancu vezérelte polgárháborús népiértés. Ez a Bényei Miklós témáit keretező két esemény-

sor harmonizál a Fernand Braudel által jellemzett hegylakók síkvidékre „látogatásával”.

Bényei klasszikus szerkesztésű dolgozatában a téma felvezetését az erdélyi diéta összetételének, „nemzeti tagoltságának” és működési mechanizmusának vázlata követi. Említi a román képviselő és az ortodox görögkeleti egyház törvényi védelmének a hiányát, de nem foglalkozik annak következményeivel. Jelentőségüknek megfelelően elemzi a diétai- és sajtóforrásokat. Az elsők egyikeként foglalkozik behatóan az 1791-1792-es országgyűlés által életre hívott, majd diétáról diétára aktivizálódó vallás-, oktatás- és művelődésügyi regnicolaris bizottságok tervezeteinek értékelésével. Beépítette dolgozatába a témával kapcsolatos agitatív törekvéseket, dicsérő és bíráló publicisztikai írásokat. Jó érzékel vette észre, hogy Erdélyben – a nyelvi sokszínűség és demográfiai szorítás miatt – kevésbé fordították egymással szembe a politikusokat a kulturális törekvések, mint a Királyhágótól nyugatra fekvő óhazában. Azt is érzékeli, hogy a románok az általa vizsgált periódusban még nem tagadták hangosan és következetesen a magyar törekvéseket. A bevett „nemzet” és „vallási” státusz igénye azonban permanens követelésként volt jelen törekvéseikben.

A diétai vitákat a történelem formálta különállás, ugyanakkor türelem jellemezte. Az uralkodót a különvélemények mindenkori felterjesztésével tájékoztatták a közhangulat alakulásáról. Bényei véletlenül sem kreált mondvacsinált konfliktust a konzervatív és liberális retorika mentén. Beírta azokkal, amelyeket a források dokumentálnak. Hozzáértéssel bontotta ki azt a nemzeti, nyelvi szolidaritást is, amely a kulturális célok terén a székelyeket és magyarokat egy táborba sodorta. Helyesen ismerte fel, hogy Erdélyben a katolikus egyház pozíciója ingatagabb, ezért a gyulafehérvári főpap engedékenyebb magyarországi társainál. Érzékelteti azt is, hogy a görög katolikus püspök gyakrabban találta meg az összhangot az ortodox görögkeleti, mint a gyulafehérvári római katolikus püspökkel. Az etnikai és nyelvi szolidaritás közöttük is felülírta a dogmatikai kötelmeket.

Az oktatás és nyelvhasználat mellett rendre kiújták a viták a sajtószabadság, a lap- és könyvkiadás, a cenzúra megítélése terén is. Mindennaposak voltak a polémiák az erdélyi színház működését és finanszírozását, a kolozsvári tudományos akadémia megteremtését, a szász honismertető egyesület működését illető finanszírozási kérdésekben is. Azonban egyik „nemzet” sem kívánt illetéktelenül a másik rovására előnyöket vindikálni magának. A szászok óvakodtak attól, hogy intézményeik működtetéséhez közpénzt igényeljenek, viszont ők sem adtak sem a magyar, sem a vontatottan szerveződő román intézmények céljaira pénzt.

A viták az oktatási kérdésekben éleződtek ki permanensen. Ezek átfogták az elemi népoktatástól az akadémiai fokozatig, illetve az egyetem megteremtéséig a kérdéskört, de kitértek a határőrségi ifjak iskoláztatására, a román nyelvű népiskolák problémáira és a nőnevelésre is. Azonban a legtrikább esetben jutottak el a pozitív cselekvésig. Az adózók alacsony szintű teherviselő képessége és a közteherviselés hiányában ezekre a feladatokra közpénz nem jutott. A lakosság jöve-

delmi viszonyai, az élénk belső migráció és az úrbéri viszonyok rendezetlensége miatt a kalkulálható adóbevétel nem tette lehetővé a közoktatás állami finanszírozását. Bényei Miklós monográfiája dicsérendő lényeglátással tárta fel a viták mögött húzódó anyagi tehetetlenséget. Azon belül az erdélyi államnak és az egyházaknak a szegénységét: a népiskolai oktatás rendezetlenségét, és a román nyelvű népiskolák majdnem teljes hiányát. Érzékelteti azt is, hogy a mégoly vonzó álmok megvalósítására is az erdélyi társadalom anyagi ereje elégtelen volt a reformkorban.

Dicsérendő a monográfia tömörségre és közérthetőségre törekvő stílusa, a lényegre hangsúlyozó idézetek korrektsége. A szerző értékorientáltan szelektált a kor politikai szereplői között is. Erényei közé tartozik, hogy nem stigmatizált, nem zárta liberális vagy konzervatív ketrecbe a történelem szereplőit. A források meggyőzték, hogy a megoldandó feladatok akár egyenként is változtathatták a közszereplők hozzáállását egy-egy kérdéskörhöz. Hagyta érvényesülni az emberi jellemnek és gondolkodásnak a természetrajzát.

Kultúráról, művelődésről, tudományról lévén szó, a politikai törekvések szépsége és határozottsága, az anyagiak hiánya mellett talán szót érdemelt volna az az objektív körülmény, hogy Erdély ekkor még zömmel hegyekben és apró falvakban élő lakossága hagyományörzőbb, a babonáknak és hiedelmeknek, az érzelmekre ható, lelkeket csábító mitológiáknak kitettebb, mint az urbanizálódás és szekularizáció terén félszázadnyi előnnyel rendelkező Magyar Királyság lakossága.

Talán ide tartozik az is, hogy az elkülönülés belső lelki tartalmáról külső formák is árulkodtak. A román stílustól a gótikán és a reneszánsz stíluson át a barokkba és rokokóba, majd a klasszicizmusba és végül az eklektikába hajló templomépítészet nyugati kereszténységet szimbolizáló jegyei, a templomok belső tereit elrendező díszítések, a stílusok váltakozását követő freskók, szobrok és fehérre meszelt falaknak jelenléte éppúgy mentalitásról, kultúráról és művelődési sajátosságról tájékoztatnak, mint a bizánci építészet hagyományok stílusának az időtlensége és ikonosztázaik mitológiát éltető világa.

Ezek az említés nélkül maradt mozzanatok nem bünei a dolgozatnak. Inkább az ismertető azon meggyőződéséből fakadnak, hogy a szekularizáció diadaláig, az államilag törvénnyel szabályozott közoktatás általánossá válásáig, a művelődési, oktatási és tudományos célokra fordítandó közpénzek dominanciájáig majdnem lehetetlen a kulturális és művelődési jelenségek vizsgálatát az egyházi háttér felvázolása nélkül megérteni és elemezni. Különösen igaz ez Erdélyre, ahol sokhitű tarkaság vívódik a soknyelvű világi kulturális törekvésekkel. Bényei Miklós rangos elemzése ezeknek a szempontoknak egy újabb monográfiába utalása mellett is megérdemeli a szakma és a kultúrpolitika irányítóinak a figyelmét. Köznapi valóságával ugyanis a téma indításakor bekapogtatott a családi házak ajtajain, ablakain a vallási másság Horea-Cloșca lázongást keltő tevékenységével éppúgy, mint a téma kronológiai lezárásakor az Avram Jancu és a Hatvani nevével jellemezhető polgárháborús szituációival.